

{s.1}

I.

POWIAT

WARSZAWSKI.

{s.2} – niezapisana

{s.3}

Miasto stołeczne Warszawa

Herb miasta Pod względem dziejów swoich i starożytności jakie się w niem znajdują dostatecznie już jest opisanem w rozmaitych drukowanych dziełach, z których główniejsze są:

Opis Miasta Warszawy przez Łukasza Gołębiowskiego w Kalendarzyku Politycznym wydawanym przez J. Netto na rok 1826, przerobiony później i rozszerzony, wydany oddzielnie w Warszawie 1827 roku 8° min.

Rys historyczno statystyczny miasta Warszawy przez F.M. Sobieszczańskiego umieszczony częściowo w Bibliotece Warszawskiej a oddzielnie wydrukowany w Warszawie u Strąbskiego 1848. 8°.

Dawniejszy opis Warszawy d^{ra} Erndtela, wydany za panowania Augusta III° 4° p.t. *Varsavia physice illustrata* jako głównie części lekarskiej poświęcony pomijam. {s.4} Materiałami wyłącznie do dziejów Miasta Warszawy służącymi, zajmuje się pismo poszytowe p.t. *Starożytności Warszawskie*, wydawane przez P.Alexandra Wejnert Magistra Prawa i Archiwaryusza Akt dawnych tegoż miasta.

Powołując zatem wspomniane obszerne opisy miasta Warszawy, wyliczę tylko po krótkce epoki jego dziejów i znakomitsze budowle tak świeckie jako i duchowne, odnosząc się jeszcze co do tych ostatnich do opisów monograficznych, obficie po różnych pismach rozrzuconych, o ile te mi są znane. Lubo co do daty założenia Warszawy zupełna panuje niepewność, na to się przecież zgadzają wszyscy, że założenie to nie sięga czasów przedhistorycznych {s.5} kraju naszego. Wspominana jest Warszawa w przywilejach wieku 13° jako miejsce pobytu ówczesnych Mazowieckich książąt, ale gdy autentyczność tych przywilejów nie jest zupełnie udowodnioną, przeto nic w tym względzie twierdzić nie można. Wszakże w r. 1313 Warszawa występuje w dziejach jako już znaczniejsze miasteczko Mazowsza, a niedługo potem bo w r. 1339 sędził się tu sławny proces z Krzyżakami. W r. 1377 Bolesław starszy Książę Mazowsza wyznaczywszy Januszowi starszemu w liczbie innych synów dzielnicę Warszawską, miasto to do znaczenia małej stolicy podniósł. I od tego dopiero czasu zaczynają się świetniejsze {s.6} dzieje Warszawy, która nową lokacyą i wiele innych przywilejów temu Januszowi jest winna.

Zupełne wygaszenie Książąt Mazowieckich w r. 1526, wcielając Warszawę do Korony, chociaż ją pozbawiło książęcego dworu, na wzrost jej przecież dotkliwego nie

wywarło wpływu. Mieszkający tu zrazu Namiestnik prowincyi, a później Wojewoda i Starosta wyrównali pewnie pod względem dworności nie wiele bogatszym Mazowieckim księżątkom, a kiedy po wygaszeniu królów linii Jagiellońskiej król Stefan miejsce obrad sejmowych z Piotrkowa do Warszawy przeniósł, już w tedy [sic.] to miasto do rzędu najpierwszych w Rzeczypospolitej [sic.] było liczone. I dlatego {s.7} król Zygmunt 3^{ci} znajdując położenie Warszawy dogodniejszym od Krakowa na stolicę dla Polski po spaleniu Krakowskiego zamku tu przeniósł swoje mieszkanie. Pod jego następcami wzrastała stopniowo Warszawa będąc zarazem stolicą kraju i miejscem głównym zjazdów reprezentacyjnych, aż do zupełnego rozbioru kraju w r. 1795 po czem stawszy się na nowo miastem prowincjonalnem poczęła się do upadku nachylać. Ustanowienie Księstwa Warszawskiego w r. 1807 a następnie wskrzeszenie Królestwa Polskiego w r. 1815 naprowadziło ją znowu na drogę postępu, na której ciągle się wznosi.

Celniejsze gmachy tutejsze są następujące:

1° z budowli świeckich

a. z Rządowych albo miejskich.

1. Pałac Kaźmierowski wystawiony przez króla Jana Kaźmirza w połowie wieku 17° później po zniszczeniu przez Szwedów przez czas niejaki stał opuszczonym. Za panowania króla {s.8} Stanisława Augusta wyrestaurowany na koszarę dla korpusu kadetów, a ostatecznie pod rządem Królestwa odnowiony, i na pomieszczenie Instytutów naukowych przeznaczony. Znajduje się tu bióro Warszawskiego naukowego Okręgu, gimnazjum gubernialne filologiczne, gimnazjum realne, biblioteka rządowa, gabinet zoologiczny, botaniczno-plastyczny-mineralogiczny, fizyczny oraz modeli i figur gipsowych.

Obszerniej opisał ten pałac P.J.Bartoszewicz w Gazecie Warszawskiej z r. 1848 wyobrażenie zaś onego podług stanu dawniejszego znajduje się w Roczniku Instytutów religijnych i naukowych z r. 1824 a podług stanu dzisiejszego na oddzielnej rycinie przez znanego artystę J.Piwarńskiego wykonanej.

2. Pałac Namiestnikowski wystawiony prawie spólcześnie z poprzedzającym przez rodzinę {s.9} Konięcpolskich rozszerzony później przez Radziwiłłów, od których nabyty przez Rząd Królestwa i na mieszkanie Namiestników Króleskich przeznaczony. Mieści teraz w sobie : Kancellaryą przyboczną J.O.X^{cia} Namiestnika, Kancellaryą Rady Administracyjnej. Ogólne Zebranie Warszawskich Departamentów Rządzącego Senatu, Heroldyą i Kommissyą Emerytalną. Gmach ten opisany jest przez tegoż Bartoszewicza w gazecie Warszawskiej z r.

1850. po Odnowieniu swoim należy do najwspanialszych budynków w Warszawie. W tym pałacu mieszkał Piotr Wielki w czasie pobytu swego w tutejszej stolicy w r. 1707.

3. Pałac zwany Krasińskich Wystawiony przez Jana {s.10} Bonawenturę Krasińskiego Wojewodę Płockiego w r. 1676. W kilkudziesiąt lat później podupadł tak dalece że król Stanisław August przy wstępie swoim na tron, zastał tylko mchem porośnięte mury tego gmachu nabył go na własność koronną w r. 1767, a w następnym uchwala sejmowa wyznaczyła fundusz na jego odbudowanie, które przez trzy lata trwało. Po odnowieniu pałacu umieszczono w nim cztery sądowne Magistratury. Spalił się później w r. 1782 ale go zaraz w następnym do należytego przyprowadzono stanu i wtedy dopiero dach jego miedzią pokryto. Dziś mieści : w sobie ten pałac Warszawskie Departamenta Rządzącego Senatu i Archiwa Hipoteczne. Szczególniej zdoła go piękna facyata wypukło-rzeźbą u góry {s.11} opatrzona. Szczegółowy opis tego pałacu przez X. Kurowskiego prowincyała zgromadzenia X.X. Pijarów dopełniony, znajduje się w Kalendarzyku Politycznym na rok 1842 przez Fran. Radziszewskiego wydany.

4. Pałac Brühlowski wystawiony przez Jerzego Brühla¹ pierwszego ministra króla Augusta III obok tak zwanego pałacu Saskiego, w którym Monarchowie z tego domu pochodzący przemieszkiwali. Nabyty przez Rząd Królestwa od sukcesorów założyciela przeznaczony został na zimowe mieszkanie dla Wielkiego Książęcia i Cesarzowicza Konstantyna Naczelnego Wodza Wojsk Polskich a później na kwaterę dla Wojenych Gubernatorów miasta Warszawy. Pałac ten w murach swoich dochował pierwotną Architekturę, dach tylko {s.12} na nim przed kilkoma laty znacznie niżono, i w miejsce dachówki cynkową blachą pokryto. Szczegółowo opisał pałac ten w gazecie policyjnej Antoni Muczkowski.

5. Pałac w Łazienkach Królewskich. Wystawił go król Stanisław August na miejscu dawnego zwierzynca Ujazdowskiego zamku, nabywszy miejsce to od Lubomirskich na swoją własność. Wiekopomnej pamięci Cesarz i Król Alexander Pawłowicz nabył ten pałac wraz z całym terytorium na własność korony od Sukcesorów króla Stanisława Poniatowskiego. Pałac ten odznacza się zarówno wytwornym smakiem jak pięknym położeniem. Przybudowana do niego oddzielna kaplica, nie mało się do jego ozdoby przyczynia. Wewnątrz bogaty jest w piękne malowidła {s.13} i rzeźby z czasów pierwotnego swego założyciela.

6. Pałac Ujazdowski. W czasie kiedy Ujazdów stanowił wieś oddzielną, od Warszawy wcale nie zależącą, stał tu murowany królewski dworzec. Pałac atoli dzisiejszy wystawiony został

---

¹ Właściwie Henryk Brühl.

dopiero przez króla Stanisława Augusta, który go jednak nie zdążył zupełnie wykończyć. Rząd Królestwa nabywszy tę budowlę wykończył ją i przeznaczył na główny wojskowy szpital. Obszerniejszy opis Ujazdowa skreślił Tymoteusz Lipiński. Drukowany jest w Bibliotece Warszawskiej. W miejscu dawnego kościołka Ujazdowskiego stoi dziś Belwederski pałac.

7. Pałac Prymasowski założony przez Arcybiskupa Gnieźnieńskiego Wojciecha Baranowskiego około roku 1610 {s.14}Przyozdobiony później i rozszerzony przez prymasów Gembickiego, Lipskiego, Prażmowskiego, Kardynała Radziejowskiego, a najwięcej przez Antoniego Ostrowskiego, który w roku 1784 gmach ten całkiem przebudować kazał. W późniejszych czasach nie wielkim uległ odmianom.

8. Koszary Artylerji Koronnej w których przed r. 1831 stał pułk Gwardji Wołyńskiej założone były przez króla Stanisława Augusta – Gmach obszerny pięknych proporcji z portykem porządku Jońskiego w czworogran zabudowany. W bliskości tych koszar była Ludwisarnia, później na fabrykę sukieną przemieniona, którą się przed r. 1830 spaliła. Tak zwane Koszary Mirowskie w których stoi teraz dywizyon żandarmów w Warszawie konsystujący stawiane{s.15}były pod królem Augustem II ale nic w sobie osobliwego nie mają.

Inne gmachy Rządowe są :

9. Pałac Kommissyi Rządowej Przychodów i Skarbu, Pałac dla Dyrektorów Głównych w tejsze Kommissyi - wedle pierwotnego przeznaczenia swego mający służyć zarazem dla postów zagranicznych i gmach bankowy. Wszystkie te trzy budowle wzniesione zostały w roku 1825 i 26 na miejscu pałacu Zielińskich.

10. Pałac Kommissyi Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych wystawiony pierwotnie przez rodzinę Hilzenów, nabyty od rodziny Mostowskich.

11. Pałac Kommissyi Rządowej Sprawiedliwości wystawiony przez rodzinę Raczyńskich.

12. Pałac Rządu Gubernialnego {s.16} Warszawskiego wystawiony przez rodzinę Radziwiłłów nabyty później i przerobiony przez Ludwika Paca a od jego sukcesorów przez Rząd Królestwa, i ostatecznie przez tenże Rząd do porządku przyprowadzony.

13. Pałac Dyrekcyi Loteryi wystawiony przez X.Stanisława Staszycza na miejscu rozburzonego kościoła X.X.Dominikanów Obserwantów i przez tegoż darowany Towarzystwu Królewskiemu Przyjaciół Nauk, którego był podówczas Prezesem. Po zniesieniu Towarzystwa wspomnianego przeszedł na własność Rządową.

14. Dom Najwyższej Izby Obrachunkowej obszerny wprawdzie ale nie odznaczający się wcale swoją budową, wystawiony przed 20 laty przez Jasińskiego Obywatela Miasta {s.17} Warszawy i od sukcesorów tegoż przez Rząd nabyty. Wylizanie innych jeszcze budowli Rządowych przechodzi zakres niniejszego raportu. Z budowli własnością miasta będących najcenniejsze są :

1. Zamek. Założenie zamku w Warszawie należy się Konradowi pierwszemu Mazowieckiemu Książęciu. Ta jednak pierwotna budowla w 13^{ym} wieku wzniesiona, stawiana była z drzewa, a w miejscu murów wałami z ziemi sypanymi otoczona dopiero pod Januszem starszym Książęciem Warszawskim w początku 15° wieku jest ślad że zamek był murowany, i że stał w bliskości kościoła S^o Jana, a zatem w tém samym miejscu w którym dziś stoi. Rozszerzyła go znacznie Anna Księżna Mazowiecka {s.18} Matka ostatnich dwóch Książąt Janusza i Stanisława. Wzniesiony przez nią gmach miał postać czworokątną, wzmocniony był po rogach czterema basztami a zamknięty czterema bramami od czterech stron świata zbudowanymi. Znaczna atoli część tych nowych zabudowań jeszcze z drzewa była stawiana. Dopiero Król Zygmunt 3^{ci} przeniósłszy stolicę kraju z Krakowa do Warszawy drewniane skrzydła zamku murowanymi pawilonami zastąpił i całą budowlę wysoką wieżą i zegarem ozdobił. Kończył jeszcze rozpoczęte przez Ojca dzieło syn i następca Zygmunta Władysław, ale pod drugim synem Janem Kazimierzem w r. 1650 pogorzel znaczne uszkodzenia w Zamku Warszawskim zrzuciła. Przyrowadził go do porządku Król Jan III a król August III {s.19} z domu Saskiego znacznie przyozdobił, lecz gdy w roku 1767 na nowo stał się pastwą płomieni, Król Stanisław August poprawiwszy nieco zewnętrzne jego mury, wewnątrz w nowe go przyozdobił. Stanęło wtedy mnóstwo rzeźb i obrazów mistrzowską ręką Baciarellego nadwornego królewskiego malarza wykonanych, z których wiele do dziś dnia istnieją.

Obszerniejsze opisanie zamku tego skreślił X.Kurowski w Kalendarzu politycznym na rok 1845.

Gmach ten darowany został miastu przez dziś szczęśliwie nam panującego Monarchę i przeznaczony na kwaterę dla głównodowodzącego armią czynną.

2. Ratusz Miejski. Pałac ten wystawiony w pięknym stylu ku końcowi zeszłego wieku {s.20} przez rodzinę Jabłonowskich, od tejże rodziny na rzecz miasta nabytym został. Opis onego przez Antoniego Muczkowskiego skreślony zamieszczony jest w Gazecie Policyjnej.

3. Teatr, gmach obszerny wzniesiony w latach 1829, 30, 32 podług planu budowniczego Corazzi, w miejscu zabudowań dawnego Marywilu czyli zgromadzenia Panien Kanoniczek Warszawskich.

4. Ordynackie dziś dom Instytutu moralnie zaniedbanych dzieci. Mały zameczek z murem niegdyś obronnym, wystawiony w wieku 17 przez rodzinę Sułkowskich, którzy obszerną jurydykę w tej części miasta posiadali. Dom ten w bieżącym stuleciu całkiem przerobiony sławny jest podaniami o zaklętej jakiejś księżniczce której widmo często się w nim ma ukazywać. Z tego też powodu stał długo pustkami. Następnie urządzono {s.21} w nim dom zdrowia, który się jednak nie utrzymał. Przed kilkoma laty miasto nabyło go od rodziny Gajewskich.

Z prywatnych domów niektóre kamienice w rynku starego miasta stojące odznaczają się zarówno dawnością jak osobliwością budowy swojej. Znacniejsze z nich są:

1. Kamienica pod liczbą 48 na rogu tegoż rynku i uliczki Dunaj stojąca z rodzajem łoży na też uliczkę obróconej. Była ona pierwotnie własnością książąt Mazowieckich w niej właśnie przemieszkiwał Władysław Jagiełło i brat jego stryjeczny Witold goszcząc u Janusza starszego Warszawskiego Książęcia. Później kamienica ta należała do królów Polskich, którzy poczynając od króla Zygmunta 3° mieli w niej swoją mennicę. Za panowania Jana Kazimierza {s.22} darowaną została Tytusowi Liwiuszowi Boratyniemu [sic.] dyrektorowi mennic koronnych. Kamienica ta przrobiona w roku 1535 nosi na sobie smak wieku 16° stawiana jest w stylu Włoskim, ma na rogu wielce starożytną rzeźbę wyobrażającą S^a Annę z Maryą i Dzieciątkiem Jezus.

2. Kamienica pod liczbą 56 przy rogu rynku starego miasta i ulicy Krzywe-Koło zbudowana w roku 1643 a przynajmniej w tym roku przerobiona, odznacza się osobliwością budowy i pięknymi figurami religijnymi które jej szczyt zdobią. Była ona niegdyś własnością niejakiego Czamera Ławnika Warszawskiego za panowania króla Zygmunta 3°.

3. Kamienica pod liczbą 69 przy rogu rynku i uliczki Celnej prowadzącej na dół ku Wiśle także przez Książąt Mazowieckich {s.23} wystawiona i podobną jak w Kamienicy N° 48 łożę mająca, darowana została X.X. Jezuitom i w niej właśnie urządzony był pierwszy konwikt szlachecki jaki toż zgromadzenie w Warszawie zaprowadziło.

Odznaczają się jeszcze nieco budową swoją kamienica N.51 niegdyś Kurowskich, 52 pod głową murzyna w całym rynku starego miasta najwyższa, 53,54 i 55. Za najdawniejszy atoli dom w Warszawie poczytuję Kamienicę przy ulicy Nowomijskiej zwaną powszechnie

gdańską piwnicą która przecież w budowie swojej nic nie ma szczególnego. W posrodku rynku starego Miasta stał niegdyś ratusz starój Warszawy zniesiony po r. 1816, wraz z bramami Królewską i Nowomiejską. Obszerne opisanie tego ratusza równie jak i kamienic w rynku stojących znajduje się w Kalendarzyku Politycznym {s.24} na rok 1847 skreślone przez X.Xawerego Kurowskiego. Bramę zaś Krakowską opisał Aleksander Wejnert w starożytnościach Warszawskich.

Z późniejszych budowli prywatnych zasługują na wzmiankę :

1. Pałac Potockich wystawiony przez rodzinę Lubomirskich z piękną facyatą i licznymi pawilonami. W zabudowaniu środkowym w którym mieści się teraz Księgarnia Zawadzkiego, był odwach na którym milicya pańską straż trzymała. Wierzch ozdobny tego odwachu i stojące obok niego bramy pozostały w stylu pierwotnym reszta pod zeszłym i dzisiejszym dziedzicem zmieniona.

2. Pałac zwany Tyszkiewiczów dziś należy do hrabi Augusta Potockiego wystawiony pod panowaniem króla Stanisława Augusta w pięknym nader stylu {s.25} jest właściwie tylko pawilonem obszerniejszego pałacu jaki założyciel jego wznieść zamierzał. Pałac ten żadnych znacznych zmian w budowie swojej nie doznał. Podobne Karyatydy z olbrzymów jakie ganek tego pałacu podpierają, znajdują się jeszcze w sieniach tak zwanego Wolbromskiego pałacu przy ulicy Senatorskiej i Daniłowiczowskiéj i domu pocztowego.

3. Pałac de-Nassauski dziś Sewerynowów własność hr. Uruskiego przy ulicy Alexandrya. Pałac ten rozpoczęty na wielką skalę przez rodzinę Książąt de-Nassau która się nawet o tron polski ubiegała niebył długo wykończonym z powodu nieobecności w kraju dziedziców mury jego stały długo pustkami {Atlas III. Tabl.1}, dając przytułek włóczęgom. Uczynił je mieszkalnemi dzisiejszy dziedzic, zmieniwszy jednak całkiem pierwotny plan tego pałacu. Obszerniejsze{s.26} opisanie tej posiadłości podał P. Bartoszewicz w Gazecie Warszawskiej z r. 1850.

4. Pałac Ordynatów Zamojskich wystawiony przez króla Augusta II dla Anny Orzelskiej swej córki którą miał z hrabiną Koenigsmark. Długo nosił nazwę błękitnego pałacu. Opisany obszerniej przez Bartoszewicza w Gazecie Warszawskiej z roku 1850 pod tytułem Pani błękitnego pałacu.

Kościoty.

Pod względem kościołów starożytności a nawet pod względem ich zewnętrznej piękności Warszawa ustąpić musi pierwszeństwa nie jednemu z miast krajowych. Nie ma tu ani

wysokich wież jak w Częstochowie ani obszernych bazylik jak w Sandomirzu i Lublinie, ani nie późniejszą architekturą murów jak we Włocławku a nawet w pomniki krajowe kościoły {s.27} warszawskie z wyjątkiem tylko Metropolitalnego o wiele od innych są uboższe.

Najdawniejszym w tém miejscu kościołem był kościółek S^o Jerzego należący do kanoników regularnych Lateraneńskich i filiją Czerwińskiego klasztoru tychże Kanoników stanowiący. Założenie jego odnoszą do r. 1195 lubo mury które się dochowały, znacznie późniejszymi być muszą. Kościółek ten po suppressyi Kanoników regularnych oddany na własność prywatną, mieści teraz w sobie fabrykę wyrobów żelaznych braci Ewansów. Budowa jego była nie wielka, ale zabudowania klasztorne obszerne. Sam kościół stosownie do nowego swego przeznaczenia nieco w murach zmieniony, odznacza się jeszcze pierwotną osmioboczną wieżą.

Kościół S^o Jana. Data pierwotnego założenia tego kościoła {s.28} nie jest wiadoma Zdaje się że za nim mury jego stanęły, było tu wprzód podobno jeszcze za czasów Konrada 1° Książęcia Mazowieckiego kaplica. Z tém wszystkiém pod r. 1339 parafialny kościół S^o Jana w Warszawie już występuje w dziejach jako miejsce wyznaczone na rozsądzenie sprawy pomiędzy królem Polskim Kaźmirzem Wielkim a Zakonem Krzyżackim. Był on jednak znacznie mniejszym od dzisiejszego. Dopiero Janusz starszy Książę Mazowiecki około r. 1400 rozszerzył go przez przybudowanie obszernej nawy a w r. 1402 wyniósł go do stopnia kolegiaty sprowadziwszy do niego gremium kanoników z Czerska. Pomiędzy zaś innemi nadaniami, parafialne kościoły w Tarcynie i Warce uczynił od tej kolegiaty zawistemi.

Anna Książniczka Mazowiecka siostra ostatnich dwóch książąt Janusza i Stanisława, {s.29} później zamężna Odrowążowa fundowała przy tym kościele wysoką wieżę która wskutek gwałtownego wichru w r.1602 runęła a jedyny ślad jój kształtu pozostał w dziele Brauna Teatrum Urbium na widoku miasta Warszawy. Rysunek ten przerobił Cellaryusz w dziełku opisowi Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego poświęconem. {⁽¹⁾ Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae etc. novissima descriptio. Amstelodami 1659. 16°} Po upadku wspomnianej wieży już się na zbudowanie drugiej nie zdobyto, lecz naprawiono tylko uszkodzoną facyatę kościoła, co ostatecznie pod panowaniem Króla Władysława IV° nastąpiło. Tak zmieniony w swej budowie kościół przetrwał aż do ostatnich czasów naprawy jakie w nim później zarządzono, a nawet naprawa z r.1846° żadnych zmian znacznych w jego postaci niepociągnęły za sobą.

Dopiero w roku 1822 kościół ten {s.30} zewnątrz i wewnątrz całkiem przerobionym został. Rozebrano wtedy kaplicę Mansyonarską i drugą pod nią będącą zwaną ciemną, poznoszono ołtarze przy filarach wewnątrz stojące, przeniesiono z opuszczonego kościoła po-Jezuickiego Ołtarz Matki Najświętszej a z kościoła po-Benońskiego, Dominikanów Obserwantów i S^o Jerzego rozmaite nagrobki, które przy podstawie wspomnianych filarów pozamieszczano. Ogólny przecież kształt kościoła tego nie wiele przy tej restauracji zmienił.

Ostatecznie odnowionym został ten kościół około roku 1840 podług planu budowniczego Idzkowskiego. W kształcie jego przy tej restauracji ta zaszła zmiana że dach spadzisty na nawie jego znizono, a w miejsce dawnej dosyć skromnej facyaty nową wspaniałą w stylu gotyckim wystawiono, dla rozświetlenia kościoła {s.31}powiększono jego okna i te w regularniejszych umieszczono odstępach, a kaplice S^o Stanisława S^{ei} Trójcy i Trzech Króli po lewej stronie nawy stojące zniesiono.

Taka jest historia zewnętrznego kształtu tej świątyni. Co do wewnętrznych szczegółów z pierwotnej architektury pozostały w nim tylko sklepienia poprzecinane gwiaździsto rozbiegającymi się łukami, które w części kapłańskiej bezpośrednio na ściany w nawie zaś na sześć filarów we dwa rzędy ustawionych zbiegają. Połtota na tych żebrach w części kapłańskiej i filigranowe przy ich zbiegu ozdoby dokonane zostały przy ostatniej restauracji kościoła.

Co do ozdób kościelnych, z tych najdawniejszą jest :

Wielki ołtarz fundowany przez Króla Zygmunta 3°. Wspaniałe to dzieło rzeźbiarskie z drzewa {s.32} wydłótowane odznacza się zarówno pięknym planem jak i dokładnością roboty obraz S^o Jana Chrzciciela w tym ołtarzu znajdujący się przez Palmę młodszego Wenecyanina malarza drugiej połowy 16° i pierwszych lat 17° wieku malowany, znawcy wysoko cenią. Równie dawnym bezwątpienia jest ołtarz Boga rodzicy przeniesiony tu z kościoła po-Jezuickiego. Stawiany jest z różnokolorowego marmuru, robota w nim dokładna, rysunkowi jednak figur dużo w nim zarzucić można.

Marmurowe ołtarze Przemienienia Pańskiego Wniebowstąpienia Pańskiego i Zbawiciela oraz w kaplicach Najświętszego Sakramentu i Ukrzyżowanego Chrystusa są dziełem drugiej połowy 17° wieku kamienne zaś w stylu gotyckim z obrazami Zesłania Ducha S^o Trzech Króli i zdięcia [sic]{s.33} z krzyża S^o zbudowane są z nowa przy ostatniej restauracji kościoła.

Dwa chórki w presbyterium stanęły jeszcze za panowania Króla Zygmunta, herbowe zaś tarcze którymi są przyozdobione, dane są za króla Władysława z okazji zaślubin z drugą żoną Maryą Ludwiką z Gonzagów Księżniczką Mantuańską. Stalle kanoniczne które pod temi chórkami stoją sprawił dopiero Król Jan 3^{ci} zapewne na miejscu dawnych podniszczonych. Nie odznaczają się one pięknnością rysunku w szczegółowych swych częściach robota nawet w nich gruba, ale całość dobrze pomyślana i przyjemnie w oko wpada. W polach między poręczami tych stallów [sic.] malowane są herby króla Jana i królowej Maryi Kazimiry.

Nagrobki w tym kościele są dosyć liczne. Najcenniejszy {s.34} między niemi jest grobowiec Janusza i Stanisława ostatnich książąt Mazowieckich wystawiony przez ich siostrę Annę Odrowążową. Jest to mauzoleum w kształcie ołtarza z marmuru czarnego zbudowane. W pośrodku na pochyłym płycie czerwonego marmuru wykowane [sic] w płaskorzeźbie figury dwóch książąt w rycerskim ubraniu {Atlas III. Tab.2.}. Obszerny napis poświadcza między innymi że Stanisław starszy umarł r.1524 Janusz młodszy r.1525. W posrodku ołtarza na szkarłatnym aksamicie posrebrzane wyobrażenie Ukrzyżowanego Chrystusa obraz współczesny wystawiający obu wspomnianych książąt znajduje się w Ratuszu miasta.

Po tym grobowcu najpierwsze miejsce trzyma nagrobek dwóch braci Wolskich z których Mikołaj {s.35} biskup Włocławski umarł r.1550 Stanisław zaś Kasztelan Sandomirski i Starosta Warszawski w r.1566 wyobraża on w płaskorzeźbie figury obu tych mężów z czerwonego marmuru wykonane a zamieszczone {Atlas III. Tab.3} w pięknym mauzoleum kamiennem herbowemi godłami i figurami symbolicznemi przyozdobionem.

Całkowite figury leżących rycerzy znajdują się jeszcze na nagrobkach :

- a. Łukasza Nagórskiego starosty Garwolińskiego Marszałka Królowej Anny zmarłego w r. 1571 wystawiony jest on z odkrytą głową i trzymający w ręku nóżkę zmarłego dziecięcia {Atlas III. Tab.4.} którym był syn jego Stanisław. Modelowanie figury bardzo dobre. Znajduje się ten pomnik na prawej stronie nawy kościelnej.
- b. Bartłomieja Zaliwskiego {s.36} Kasztelana Warszawskiego zmarłego w r.1595 na przeciw poprzedniego nagrobku w lewą ścianę nawy wmurowany. Ten wystawionym jest {Atlas III. Tab.5} z marmuru czerwonego, robota w nim gładza ale rysunek nie tak swobodny jak na poprzedzającym.

Nagrobek Zygmunta Kazanowskiego ochmistrza królewicza Władysława zmarłego w r. 1644 w samym przysionku kościoła po lewej ręce stojący {Atlas III. Tab.6}, ma także w pewnym

względnie postać ołtarza zbudowany jest z różnokolorowych marmurów, sama zaś figura klęcząca zmarłego z marmuru białego należy do okazalszych.

Pięknym także pod względem roboty pomnikiem lubo skromnym, jest Nagrobek Stanisława Strzelicy Kantora Płockiego, Kanonika Włocławskiego i Poznańskiego, Scholastyka Warszawskiego zmarłego w r.1552. Wykonany {s.37} jest częścią z kamienia częścią z brązu ma w płaskorzeźbie wyrobioną stojącą figurę prałata i stosowny do koła napis. Modelowanie figury bardzo piękne.

Nagrobki Pawła Zembrzuskiego burmistrza miasta Warszawy zmarłego w r. 1633. Mikołaja Aleksandra Filomeda także Burmistrza Warszawskiego zmarłego r.1595. Stanisława Drewno Kommissarza Warszawskiego zmarłego r.1600, Adama Parzniewskiego dworzanina królowej Anny siostry Króla Zygmunta 3° zmarłego w r.1624, Stawiane są także z marmuru z wyobrazeniami popiersiów powyższych mężów rzniętymi w płasko albo wypukłorzeźbie. Większa ich część odznacza się piękną rzeźbiarską robotą.

W kościele tym spoczywają jeszcze zwłoki dwóch sławnych i poważanych w swoim czasie {s.38} Książąt Mazowieckich to jest Janusza starszego zmarłego r.1438 i Bolesłwa 3° zmarłego w Opinogórze r. 1453. Ci żadnych nie mają pomników, a nawet miejsce ich pochowania nie jest wiadome. Z uczonych mężów leżą tu Jan Albertrandi biskup Zenopolitański pierwszy prezes Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk, skromnym uczczony nagrobkiem i Daniel Janocki kanonik Szkalbmirski, później Kijowski bibliotekarz sławnej biblioteki Załuskich i autor kilku dzieł bibliograficznych. Napisy tutajszych nagrobków aż do połowy 17° wieku znajdują się drukowane w znanem dziele X.Szymona Starowolskiego p.t. Monumenta Sarmatarum etc. Uzupełnił je i późniejszymi Nagrobkami pomnożył X.Xawery Kurowski w dziełku p.t. „Wiadomość historyczna {s.39} o kościele Metropolitalnym Warszawskim S^o Jana” 1841.8^o gdzie i cała historia tego kościoła obszerniej jest opisana.

Kościół X.X.Augustyanów zbudował go przy ulicy Piwnej pod wezwaniem S^o Marcina w r.1355 Ziemowit Książę Mazowiecki wraz z żoną Eufemiją. Kościół ten zniszczony przez pożar w r.1478 w późniejszych przerabianiach utracił z czasem starożytny swój charakter.

Kościół parafialny Panny Maryi. Wystawiony w r.1392 a w r.1411 urządzono przy nim parafija. Odnowiono go naprzód w r.1492 a następnie po dwakroć w bieżącym stuleciu. W zewnętrznej budowie swojej nieco zmieniony, a mianowicie dachy nierównie niższe od pierwotnych mający wewnątrz dużo starożytnego charakteru {s.40} dochował. Zbudowany jest w stylu gotyckim {Atlas III. Tab.7 i 8} ma nawę z niższymi znacznie krążgankami

sklepienia gwiaździsto rozbiegającymi się łukami poprzecinane. Proporcje budowlane ciężkie i robota mularska gruba. Główną osobiwością tego kościoła jest dosyć oryginalna dzwonnica, nie tylko pod względem ogólnego kształtu ale i pod względem kształtu wnęków, zwłaszcza ściany jej szczytowe zdobiących.

Wewnątrz kościół Panny Maryi jest dosyć ubogi, a zwłaszcza nie dosyć czysto utrzymany. Zasługują tu przecież na uwagę ołtarze: Ukrzyżowanego zbawiciela [sic] którego główny obraz mękę pańską przedstawiający i mnóstwo figur mający na sobie, w wypukło rzeźbie z drzewa jest wykonany i drugi S^{ei} Anny z obrazem także z drzewa w całkowitej rzeźbie przedstawionym {s.41}. Obadwa z 17° wieku zdają się pochodzić. Znajduje się tu nagrobek Jagodowicza Sekretarza Królewicza Karola Ferdynanda z r.1666 z resztą nie ma nic osobliwego.

Kościół X.X. Bernardynów na Krakowskim przedmieściu założyła w r.1454 Anna Księżna Mazowiecka, a po spaleniu w latach 1507 i 1509 odnowiła także Anna Mazowiecka Księżna, matka ostatnich dwóch Księżąt w kosciele S^o Jana pochowanych. Przyczynił się do tego odnowienia Jan Lubrański Biskup Poznański, kilku klasztorów Bernardyńskich fundator. Za panowania króla Stanisława Augusta odmieniono jego facyatę dając mu nową podług planu budowniczego Aignera, a pod rządem Królestwa przebudowano dzwonnice i przyozdobiono kolumnadą wychodzącą na {s.42} ulicę stronę zabudowań klasztornych. Wewnątrz kościół ten nic starożytnego niedochował cały bowiem w początkach 18° stulecia przerobionym został. Z tém wszystkiém ma kształtne i bogato złoczone ołtarze i niezłe malowidła na murze ręką braciszka zakonu Walentego Żebrowskiego w r.1765 zmarłego wykonane, i w ogóle do celniejszych kościołów stolicy należy. Malowanie i złocenie ołtarzy odświeżone zostało w nim przed dwoma laty.

Kościół X.X. Dominikanów. Zgromadzenie tych Księży sprowadził do Warszawy Abraham Bzowski w r. 1603 zbudowawszy dla nich kaplicę. Kościół jednak który dziś stoi zaczęty został w r.1612 ukończony w r.1638 a poświęcony dopiero w r. 1661. Ogólny jego rozkład i proporcje z budowli gotyckich są naśladowane{s.43} ozdoby atoli sklepień wskazują najlepiej epokę w której powstał. Jest obszerny ma liczne i piękne ołtarze, a z nagrobków dosyć piękne mauzoleum Katarzyny z Lissowa Kosińskiej żony Zbigniewa Ossolińskiego Wojewody Podlaskiego, z marmuru ciemnego z wyobrażeniem w płaskorzeźbie leżącej niewiasty wykonane, napis na niem :

D[eo] O[ptimo] M[aximo]

Catherinae de Lissów Kosińskiej conjugii suae charissimae Jo[hann]es Sbigneus Ossolinskij Palatinus Podlachiae Stanislavoviensis Dobrinensisque Capitaneus monumentum hoc amoris sui integerrimi maestus posuit. Anno salutis nostrae MDCVII (1607).

Z napisu tego widać że monument ten z innego pochodzi kościoła. Oprócz niego znajdują się jeszcze nagrobki {s.44} Stanisława Jana Skrobochatego Podskarbiego Wielkiego Litewskiego zmarłego w r.1683 i dwa rodziny Minasowiczów z Armeńskimi napisami.

Obszerniejszy opis tego kościoła znajduje się w programacie Szkoły Wydziałowej tutajszej za rok 1826 autorem jego Ignacy Lojola Rychter tejże szkoły ówczesny nauczyciel. Z późniejszych kościołów odznaczają się jeszcze budową swoją:

Kościół Panien Wizytek na Krakowskim Przedmieściu wystawiony w r.1667 przez Ludwikę Maryę Gonzagę żonę Władysława IV° a później Jana Kazimierza Królów Polskich. Ma odznaczającą się w swoim rodzaju facyatę prawdziwie gustowne w nowszym stylu ołtarze i ambonę i bardzo piękne hebanowe tabernaculum {s.45} z licznymi srebrnymi ozdobami, które za arcydzieło sztuki złotniczej i stolarskiej uważane być może.

Kościół S^o Krzyża rozpoczęty w r.1682 a ukończony w r.1696 ma piękną facyatę dwiema wysokimi wieżami ozdobioną i parę nagrobków biskupich. Ambona z kutego żelaza w różne wzory wyrabiana na uwagę tu zasługuje.

Kościół X.X. Karmelitów bosych na Krakowskim Przedmieściu wzniesiony pod panowaniem króla Augusta II przyozdobiony zaś wspianiałą i oryginalną w swym rodzaju facyatą z ciosowego kamienia przez rodzinę Radziwiłłów w r.1782. Wewnątrz oprócz kilku obrazów pendzla Smuglewicza nie ma nic odznaczającego się pod względem sztuki.

{s.46}**Kościół Panien Sakramentek** na nowym mieście wystawiony w pięknym Włoskim stylu pod panowaniem Króla Jana 3°.

Kościół Księży Kapucynów skromny ale schludny wystawiony pod temże panowaniem.

Obszerniejsze tych kościołów opisanie znajduje się w roczniku religijnym pod tytułem Alleluja.

Kościół Księży Reformatów założony przez Stanisława Skarszewskiego Kasztelana Wojnickiego w r. 1671 poświęcony w r.1679. Zakon sam sprowadzony do Warszawy w r.1623 ale miał poprzednio drewniany kosciołek.

Kościół Księży Franciszkanów przy ulicy Zakroczymskiej założony w r.1679 a ukończony dopiero w r.1732. Przedtem Franciszkanie mieli tylko {s.47} drewniany kosciołek.

Kościół Księży Karmelitów trzewickowych na Lesznie założony w r.1677 a poświęcony w r.1732.

Kościół po-Jezuicki dziś Pijarski wystawiony w r.1618 przez samo Zgromadzenie przy pomocy Dobrodziejów, a mianowicie króla Zygmunta 3° i Andrzeja Boboli Podkomorzego Koronnego. Po suppressyi Jezuitów kościół ten oddany został w r.1781 bractwu Niemieckiemu a następnie w r. 1815 X.X.Paulinom z obowiązkiem odprawiania nabożeństwa Katolickiego dla Niemców. W roku 1818 został zamknięty i naprzód na skład utensyliów koscielnych. Kosciółowi metropolitalnemu a następnie w r.1828 Bankowi Polskiemu na skład wełny oddany. W r. 1834 oddany Pijarom kościół po Pijarski przebudowany wspianale na Cerkiew Katedralną {s.48} Prawosławną S^{ei} Trójcy założony był pod panowaniem Króla Władysława 4° i poświęcony w r.1643.

Kościół księży Trynitarzy na Solcu rozpoczęty w r.1699 przez Ottona Fryderyka Falkiersamb Wojewodę Czarniechowskiego, a dokończony przez zakonników w r.1726. Oprócz powyższych pomników budowlanych posiada jeszcze Warszawa pomniki sztuki w rozmaitych statuach i posągach. Pomijając te, które stanowią ozdobę pojedynczych domów zwłaszcza dawniejszych, a o których się przy opisie tychże domów namieniło [sic] zasługują na uwagę :

1. Statua Matki Bożkiej [sic.] naprzeciw gmachu Towarzystwa Dobroczynności na Krakowskim Przedmieściu. Statua ta w 16^m a może nawet w końcu 15° wieku z kamienia wykowana(sic.), odznacza się dosyć {s.49} wykończoną robotą i niezłym rysunkiem.

2. **Kolumna króla Zygmunta 3°** wystawiona przez syna Jego Króla Władysława 4° na przeciw Zamku Królewskiego na ówczesnej ulicy Grodzkiej. Jest to pomnik jakim mało stolic Europejskich poszczycić się może. Na wysokiej podstawie wznosi się ogromna kolumna marmurowa porządku Korynckiego z pięknym brązowym w ogniu złożonym kapitelem. Nad nią na stosowném wzniesieniu kolosalna figura Monarchy w koronie na głowie w zbroi i płaszczu królewskim w lewéj ręce krzyż, w prawej pałasz trzymającego. Rzeźba ta odlana z brązu, i w ogniu pierwotnie złożona, odznacza się dokładnością proporcji i o ile z daleka sądzić o tem można, mistrzowskim dłótem. Podstawę samej kolumny{s.50} zdobią orły i wieńce, a umieszczony na jej bokach napis obejmuje szczegóły panowania Monarchy, na którego cześć wystawioną została. Pomnik ten przenoszący [sic.] wysokością swoją większą część kamienic Warszawskich ma szeroko zapuszczone fundamenta i ankyr podziemne murami osiennych domów przycisnione.

3. Pomnik wystawiony Mikołajowi Kopernikowi znakomitemu Astronomowi na placu przed domem b. Towarzystwa Przyjaciół Nauk a dziś Dyrekcyi Loteryi jest dziełem Duńskiego rzeźbiarza Thorwaldsona Gregoira [sic]. Znawcy uważają podestół [sic] za niskim w proporcji samej figury. Warszawa używa w herbie Syreny z pałaszem w jednej a tarczą w drugiej ręce. W {s.51} dawniejszych atoli czasach syrena ta wyobrażana była z nogami smoczemi i takimże ogonem. W takim przynajmniej kształcie herb Warszawy wyobrażany jest na pieczęciach za panowania Króla Władysława Jagiełły i taki kształt zachowywał jeszcze w początkach 17° wieku.